

ŞEYX XORASAN XANƏGAHI: HÜRUFİLİKLƏ BAĞLI MƏRKƏZ KİMİ

Fəxrəddin SƏFƏRLİ,

*AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun
direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor;
hacifexreddin@yahoo.com.tr*

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, xanəgah, Şeyx Xorasan xanəgahi, Fəzlullah Nəimi, Nəsimi, hürufilik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыван, ханегах, ханегах Шейх Хорасан, Фазлуллах Наими, Насими, хуруфизм.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, Khanagah, Khanagah of the Sheikh Khorasan, Fazlullah Naimi, Nasimi, Hurufism.*

Bir sıra qaynaqlar, o cümlədən ərazidəki indiyədək gəlib çatan müsəlman epiqrafikası abidələri təsdiq edir ki, orta əsrlərdə müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub xanəgahların ən çox yayıldığı və fəaliyyət göstərdiyi yerlərdən biri də Naxçıvan ərazisi olmuşdur. Burada qurulan və mənsub olduğu təriqətin ideyalarını yaymaqla məşğul olan xanəgahlardan bir qrupu hürufilik təriqətinə məxsus idi. XIV əsrin sonlarında Azərbaycanda təşəkkül tapan, İslam dini ehkamlarına, ictimai ədalətsizliyə və Teymurilər hökmranlığına qarşı yönəldilən dini-siyasi hərəkat olan hürufilik adını “hüruf” sözündən götürmüşdür. Ərəb dilindən tərcümədə hüruf “hərflər” deməkdir [1, s.300]. Hürufilik İslamın şiəlik qolunda Qurani-Kərimin hərflərindən bir sıra mənə və hökmlər çıxaran təriqət olsa da, yarandığı vaxtdan etibarən istər şiə, istərsə də sünni məzhəbinin daşıyıcıları arasında çoxlu tərəfdar tapmış, ardıcılıq qazanmış, onlar vasitəsilə ədəbiyyata və digər təriqətlərə güclü təsir etmişdir.

Hürufilik təliminin banisi Şeyx Fəzlullah Cəlaləddin Nəimidir (1339-1394-cü illər). Fəzlullah Nəimi Naxçıvan şəhərindən 12 kilometr cənub-şərqdə, Araz çayının sahilində yerləşən orta əsr Azərbaycan şəhəri Astarabadda (Astabadda) dünyaya göz açmışdır. Bu səbəbdən də bəzi qaynaqlarda “Astarabadi” nisbəsi ilə təqdim olunmuşdur. O, yeniyetməlik yaşlarından ilahiyat elmləri ilə maraqlanmış, 18 yaşında sufiliyə yönəlmişdir. Gənlik dövründə Həcc ziyarətinə gedən Fəzlullah Nəimi ziyarətdən qayıtdıqdan sonra Xarəzmdə, Təbrizdə ideyasını təbliğ etmiş, bir müddət sonra İsfahana gedərək orada öz təlimini yaymağa başlamışdır.

Uzun müddət bir mağarada yaşayaraq özünə qapanan Fəzlullah Nəimi şiələrin XII imamı Həzrət Mehdi olduğunu iddia etmişdir. Hətta onun ətrafında olan 7 müridi bu iddianı həqiqət kimi qəbul etmiş, müxtəlif ictimai təbəqələr arasında nüfuz qazanmışlar.

Fəzlullah Nəiminin dünyagörüşü, fəlsəfi təlimi və bədii yaradıcılığı Azərbaycanın sosial-fəlsəfi və bədii fikir zəminində yetişmişdir. Sosial statusuna görə sənətkar olan və

dövrünə uyğun mükəmməl təhsil alan, hərtərəfli biliklərə sahib Nəimi öz təlimini 1386-cı ildə Azərbaycanda bəyan etmişdir. Ona görə də hürufilər Azərbaycanı “Sərzəmin-e-rəstaxiz” (“Oyanış yeri”) adlandırırlar. XIV əsrin sosial-siyasi vəziyyətindən rişələnmiş hürufilik təlimi Azərbaycanın sosial-fəlsəfi fikir tarixində mühüm yer tutan Məzdəkilik, Xürrəmilik və Əxilik hərəkatları ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Hürufiliyin əsas ideyaları Fəzlullah Nəiminin yazdığı “Məhəbbətnamə”, “Növnamə” (“Yuxu haqqında kitab”), “Ərşnamə”, “Cavidannamə” (“Cavidani-Kəbir” – Əbədilik kitab) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hürufilik təliminin nəzəri əsaslarını özündə əks etdirən “Cavidannamə”ni hürufilər səmavi kitablarla bir sıraya qoyurdular.

Fəzlullah Nəimi belə bir fikirdə olmuşdur ki, ərəb əlifbasının bütün hərfləri müqəddəsdir və hər bir hərfin öz sirri vardır. Onun fikrincə, Allah nurdan ibarətdir, insanın bədən üzvləri isə ərəb əlifbasının hərflərinə oxşayır. Məsələn, o, əlifbanın ilk hərfi olan “əlif”i insanın ayağı, “ayn”ı isə gözü hesab edirdi. Hürufilər belə bir əqidədə idilər ki, hərflər gözəl simalarda təcəlli olunur. Bu səbəbdən də gözəl görünüşə malik olanlar müqəddəsdirlər və başqalarından daha çox sevilməyə layiqdirlər. Onların fikrincə, Allah-Təala ərşi (göyü, səmanı, asımanı) və Sidrətül-müntəhanı (Sidrətül-müntəha Allahın ərşinin kənarındadır. Bura ilahi aləmin sərhəddidir. Heç bir canlı, hətta mələklər də Sidrətül-müntəhadan o tərəfə keçə bilməz) insanın surətində gizlətməmişdir və peyğəmbərin meracı öz surətinin cizgilərini başa düşmək və həmin cizgilərdə ilahi fəzli müşahidə etməklə baş vermişdir.

Hürufilərin fikrincə, Allah insanın vücudunda təcəlli edir və bu təcəlli peyğəmbərlərin, müqəddəs övliyaların vücudunda baş verir. Bu silsilə peyğəmbərdən sonra Əli ibn Əbu Talibə və ondan sonrakı imamlara keçmiş, on birinci imam Həsən ibn Əli Əsgəridən sonra Fəzlullah Nəimidə başa çatmışdır. Ona görə də o, övliyaların sonuncusu hesab olunur.

Hürufilik təlimi, onun ideyası haqqında mənbələrdə qeyd olunur ki, hürufilik Allahın təbiətdə, əşyada, sözdə, xüsusən, insanda təcəssümünü əsas götürürdü. Buna əsasən hürufilər Allahın Fəzlullah Nəimidə təcəssüm etdiyinə inanırdılar. Hürufilər deyirdilər ki, hökmdarlar və din-şəriət xadimləri ədalətsiz, qaniçən və riyakardırlar. İnsanları ədalətə qovuşdurmaq üçün yeni tipli hökmdar, kamil insan lazımdır. Belə insan isə Fəzlullahdır. Fəzlullah Allahın timsalı, onun naibi və əvəzidir. O, ədalətsizliyi, qanlı müharibələri, zülmü, işğalçılığı, soyğunçuluğu aradan qaldıracaq, dini ehkamların mənasız qanun-qaydalarını, oruc, namaz, məscid xurafatını ləğv edəcəkdir. Göründüyü kimi, bu cərəyan fəal fəlsəfi panteizmə əsaslanır və praktik sosial-siyasi məqsəd güdürdü. Deməli, hürufilər Allahın təcəssümünü, Allah şəklində olan kamil insanları qəsbkar, zalım hökmdarlara qarşı qoyurdular. Başqa sözlə, bu dövrdə Teymurilər zülmünə qarşı geniş xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsinə sərbadardlar (insan azadlığı üçün başlarından keçənlər), müxtəlif ideoloji cərəyanın başçıları rəhbərlik edirdilər [2, s.356].

Hürufilik ilk dəfə Naxçıvanda, Astarabadda yayılmış, Teymurilərə qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu təlimin təşkilatlanması XIV əsrin sonlarında başlanmışdır. Fəlsəfi-dini qaynaq kimi Orta və Yaxın Şərqi fəlsəfəsindən bəhrələnmiş hürufiliyin əsas nümayəndələri şəhər ziyalıları və kəndlilər idi. Hürufilərin sırasından Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Süruri, Əbdülhəsən Əli ül-Əla kimi görkəmli şəxsiyyətlər yetişmişdir. Bu

kimi şəxsiyyətlərin timsalında hürufilik ərazi baxımından da sərhədlənməmiş və geniş bir ərazini – İrani, Azərbaycanı, Suriyanı, Osmanlı imperiyasını əhatə etmişdir. Görkəmli nümayəndələri vasitəsilə cərəyan müsəlman Şərfinin müxtəlif ölkələrində yayılmış və özünə yeni tərəfdarlar toplamışdır.

Hürufilik təlimi Teymurilərə qarşı yönəldiyindən həmin dövrdə Azərbaycanı işğal edən Əmir Teymuru narahat edirdi. Ona görə də Azərbaycanda, ümumiyyətlə, müsəlman Şərfində özündən sonrakı bütün təriqətlərə təsir göstərmiş ən böyük təriqətlərdən olan bu cərəyanın ardıcılıarı Teymurilər tərəfindən amansızcasına təqib olunurdular. Bunun nəticəsi olaraq Teymurun əmri ilə Fəzlullah Nəimi 1394-cü ildə Miranşah tərəfindən həbsə alınaraq, Naxçıvandakı Əlincə qalasına aparılmış və orada faciəli surətdə edam edilmişdir. Hamıya ibrət olsun və qorxsunlar deyərək Fəzlullah Nəimini əl və ayaqlarından başlayaraq parça-parça edilmişdir. Bundan sonra hürufilik cərəyanının məşhur nümayəndələri təqib olunduqları üçün Azərbaycanı tərk edərək başqa ölkələrə getmişlər.

Hürufiliyin digər görkəmli nümayəndələrindən biri məşhur Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi, digəri Əbdülhəsən Əli ül-Əladır. Həmin vaxt Osmanlı imperiyasına mühacirət edən Əbdülhəsən Əli ül-Əlanın başçılığı ilə hürufilər indiki Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərmiş və türk dilində geniş ədəbiyyat yaratmışlar. İmadəddin Nəsimi isə bir sıra Şərq ölkələrini gəzmiş, ideyalarını yaymış, ancaq hürufiləri daim təqib edən İslam dininin amansız nümayəndələri tərəfindən tutularaq 1417-ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində edam olunmuş, diri-diri dərisi soyulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Həmin vaxt Nəsiminin edamı ilə əlaqədar verilən qərara münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Məlumatlara görə, iki dəfə keçirilən məhkəmədə Hələb qazıları və divandakı digər sözü keçənlər arasında Nəsimiyə ölüm cəzası verilməsinə dair yekdillik əldə edilməmişdir. Bu barədə düzgün məlumat verən məşhur ərəb tarixçisi Müvəffəqəddin Əhməd ibn İbrahim əl-Hələbi “Künuzüz-zəhəb, tarixi-Hələb” adlı əsərində mötəbər sənədlərə əsaslanaraq göstərir ki, dinsizliyi barədə əsassız ittihamları rədd edən Nəsimi mühakiməsi zamanı kəlmeyi-şəhadət gətiribmiş. Buna görə məhkəmədə hakimlərin əksəriyyəti şairə rəğbət bəsləmiş, onun edamına razı olmamışdılar. Buna baxmayaraq, o zaman Hələb ərazisinin tabe olduğu Misir sultanı Məmlük ibn Müəyyədin fərmanı ilə böyük şair dəhşətli bir tərzdə edam olunmuşdur [3].

Müasir Suriya tədqiqatçıları da həmin vaxt Nəsimiyə qarşı ədalətsiz qərar çıxarıldığını etiraf edirlər. Məsələn, 2012-ci ildə Hələb şəhərində keçirilən Beynəlxalq Nəsimi Forumunda şəhər müftisi, doktor Mahmud Əkkam “Nəsimi və sufilik” mövzusunda çıxış edərkən salonun birinci sırasında əyləşmiş Azərbaycan nümayəndələrinə müraciətlə deyir: “Möhtərəm qardaşlar! 591 il bundan öncə bəşər tarixində ən faciəli hadisələrdən biri baş vermiş, böyük Azərbaycan şairi və filosofu, parlaq istedad sahibi olan sufi, vəliyullah (Allahın dostu) Seyid Əli İmadəddin Nəsimi vəhşicəsinə edam olunmuşdur. Bu gün biz xəcalət çəkirik ki, bu müdhiş faciə bizim Hələb şəhərinin adı ilə bir yerdə tarixə düşmüşdür. Doğrudur, həmin faciə şəhərimizdə hökmranlıq edən əcnəbilər və onların havadarları tərəfindən törədilmişdir. Lakin Nəsiminin günahsız qanı məhz burada axıdıldığı üçün mən, müasir Hələbin dini icmasının rəhbəri kimi sizdən dönə-dönə üzr

istəyirəm! Mən çox vaxt dindaşlarım önündə xütbə oxuyanda Nəsiminin acınacaqlı taleyini də yada salır, ona Allahdan rəhmətlər diləyir, ruhuna dualar səsləndirirəm. Təsəllini onda tapıram ki, hələblilər Nəsiminin məzarını öz oğlunun qəbri kimi günümüzə qədər qorumuşdur. Tarixi, elmi mənbələrdə öz əksini tapmış məlumatlara görə, bu edamdan on il sonra Hələb məhkəməsi işə yenidən baxıb əvvəlki ədalətsiz hökmü ləğv etmiş, artıq tarixə qovuşan şairə, gec də olsa, bəraət vermişdir. Bununla belə, bu gün mən sizdən üzr istəməyə daxili, mənəvi ehtiyac duyduğum və acizənə təvəqqe edirəm ki, mənim üzrxahlığımı qəbul, edib bütün Azərbaycan xalqına çatdırasınız. Bu, tək mənim yox, bütün Hələb müsəlmanlarının xahişidir” [4].

Hüruflilik təliminin çox geniş yayıldığı mərkəzlərdən biri Naxçıvan bölgəsi olmuşdur. Bunu təsdiq edən ən mühüm qaynaqlardan biri ərazidə mövcud olan sufiliklə bağlı mərkəzlər – xanəqahlardır. Belə xanəqahlardan biri Əlincəçayın sahilində fəaliyyət göstərən Şeyx Xorasan xanəqahı olmuşdur. Bu xanəqah Culfa şəhərindən 37 km şimalda, Əlincəqalanın şərq tərəfində yerləşən Xanəqah kəndindən təxminən 1 km şimal-şərqdədir. Orta əsrlər dövründə əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında böyük təsir gücünə malik olan bu xanəqah Naxçıvanda digər xanəqahlarla yanaşı böyük şöhrət qazanmış, Şərq ölkələrində mövcud olan iri xanəqahlarla bir sırada durmuşdur. Bu xanəqah və onun üzvləri xarici müdaxiləçilərə, xüsusilə XIV yüzilliyin sonlarında Azərbaycana yürüş edən Əmir Teymur qoşunlarına qarşı ciddi müqavimət göstərmiş, onlarla mübarizə aparmışdır [5, s.17].

Yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olan, bu səbəbdən də sonralar ziyarətəgaha çevrilən xanəqah kompleksi uzun müddət baxımsız qaldığından kompleksdəki bir sıra tikililər məhv olmuş, yarıuçuq vəziyyətə düşmüşdü. Ona görə də Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu abidə dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuş və 2005-ci ildə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur. 2016-cı ildə isə ətrafında yenidənqurma işləri aparılan xanəqah kompleksi əhalinin və muxtar respublikaya gələn qonaqların ziyarət yerinə çevrilmişdir.

Xanəqah kompleksinə daxil olan əsas türbənin içərisində bir qəbir vardır. Üstündə mənsubiyyətini bildiren kitabə olmadığı üçün qəbir haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Əlimizdə dəyərli elmi-tarixi faktlar olmasa da, yerli əhali arasında belə bir fikir vardır ki, həmin qəbirdə XIV əsrdən etibarən Azərbaycanda geniş yayılan hüruflilik təliminin banisi, görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi dəfn edilmişdir.

Nəsiminin qətlə yetirilmə tarixi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. M.Quluzadə onun 1396-cı ildə Şirvanda [6, s.8], sovet şərqşünas-tarixçisi İ.Petruşevski 1401 və ya 1402-ci ildə Şirvanda [7], L.Hüseynzadə 1393-cü ildə Naxçıvanda [8], C.İbrahimov 1402-ci ildə Naxçıvanda [9, s.174] qətlə yetirilməsi fikrində olsalar da, bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən Ə.Səidzadə bu görkəmli sufi şeyxinin hicri-qəməri təqvimini ilə 6 zilqədə 796-cı ildə (2 sentyabr 1394-cü ildə) Naxçıvanda [10, s.281-282], T.Musəvi 1394-cü ildə Əlincədə [11], Z.Quluzadə 6 zilqədə 796-cı ildə Naxçıvanda [12, s.96] öldürüldüyünü yazmışdır. İran alimlərindən Məhəmmədəli Tərbiyə [13, s.246] və Səid Nəfisi [14, s.764] də Fəzlullah Nəsiminin hicri-qəməri təqvimini ilə 6 zilqədə 796-cı ildə, miladi təqvimini ilə 2 sentyabr 1394-cü ildə Naxçıvanda qətlə yetirildiyi və qəbrinin Əlincədə olduğu fikrindədirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr tarixçiləri və şairləri yaşadıkları dövrdə baş verən ən mühüm hadisələri öz əsərlərində əbcəd hesabı ilə – maddeyi-tarixlə (Maddeyi-tarix şərq şeirində, bədii mətnlərdə tarixi hadisələrin vaxtını ərəb həfləri ilə göstərmək üsuludur. Maddeyi-tarixin ifadə üsulu əbcəd hesabı idi.) verirdilər. Fəzlullah Nəiminin qətlə yetirildiyi tarix haqqında ən düzgün və dolğun məlumat verən tarixi sənədlərdən biri də onun görkəmli yetirməsi İmadəddin Nəsimi tərəfindən yazılmış maddeyi-tarixdir. Fəzlullah Nəiminin ölüm tarixindən danışan müəlliflər fikir söyləyərkən istinad etdikləri mənbələri göstərmədikləri üçün İmadəddin Nəsiminin ustadının qətl tarixi haqqında yazdığı bu maddeyi-tarix çox qiymətli dir. Bu maddeyi-tarix Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan farsca divanının əlyazmasında yer almışdır. Hicri-qəməri təqvimini ilə 1087-ci ildə (1666-1667-ci illər) üzü köçürülən bu əlyazmada yer alan maddeyi-tarixi filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Rəhimov iranlı alim Məhəmmədtəqi Daneş-Pəjuhun kataloqa köçürdüyü şeir əsasında tədqiq edərək Azərbaycan dilinə tərcümə və təhlil etmiş, 1975-ci ildə elmi dövriyyəyə daxil etmişdir [15, s.89-92]. Şeirin tərcüməsi belədir: “Şərq və Qərb Yəcucun fitnəsindən fəsadla doldu. Teymur ən qəddar zalım idi... Zülm ilə Şirvan mülkündən tələb etdilər və getdilər. Şümrün, Yezidin nüfəsindən əmələ gələn, Allahın lənətinə layiq, müşrik, məlun, it, şeytanın müridi – adı Miranşah (Miranşah) olan Əlincənin qapısında idi. Hicrətin tarixindən “v”, “s”, “z” (əbcəd hesabı ilə “v” 6-ya, “sad” 90-na, “zal” 700-ə bərabərdir: cəmi 796) il keçmişdi. De: “Allah kifayət edər”, yəni Allahın Fəzli (Fəzlullah) şəhid oldu. Qəzadan miskinlərin bayramı olan cümə günü, ərəblərin zilqədə adlandırdıkları ayın 6-sı idi” [15, s.92].

Beləliklə, f.e.n. Əbülfəz Rəhimov İmadəddin Nəsiminin yazdığı bu maddeyi-tarixi təhlil edərək və onun məlumatlarına əsaslanaraq Fəzlullah Nəiminin 2 sentyabr 1394-cü ildə Əlincədə Miranşah tərəfindən qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar söylənilən fikirlərin daha düzgün olması qənaətinə gəlmişdir [15, s.92]. Bunu başqa bir fakt da təsdiq edir. Bu da Nəiminin qətlini icra etdirən Miranşahın həmin vaxt Əlincədə olmasıdır. Orta əsr tarixçilərindən Nizaməddin Şami və Şərəfəddin Əli Yəzdinin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, Teymurun oğlu Miranşah həqiqətən 1394-cü ilin may ayından həmin ilin qışına qədər Əlincədə olmuşdur. Deməli, Miranşah Əlincədə olduğu vaxt, 2 sentyabr 1394-cü ildə Fəzlullah Nəiminin qətlini həyata keçirmişdir [15, s.92].

Hazırda ziyarətəgaha çevrilən Şeyx Xorasan Xanəgah kompleksi yerli əhali arasında “Şıx” (“Şeyx” sözünün təhrif olunmuş formasıdır) adlandırılır. Bəzi adamlar buraya “Şeyx Xorasan” deyir. Bu barədə abidəni araşdıran tədqiqatçılar da öz əsərlərində məlumat vermişlər [11; 16, s.246; 17, s.120; 18, s.169; 19, s.15]. Naxçıvanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyətin elmi katibi M.Mirheydərzadə isə 1930-cu ildə abidədə araşdırmalar apararaq onun adını “Şeyx Mələk Xorasanı” kimi qeyd etmişdir [20, s.79].

Bəzi tədqiqatçılar Xanəgah kompleksinə Xanəgah kənd sakinləri tərəfindən verilən “Şeyx Xorasan” adının “Şeyx Xurasa” (“Günəşə oxşar”, “Nurani Şeyx”) söz birləşməsindən törədiyini düşünürlər. Onlar fikirlərini Xanəgah kompleksinə daxil olan birinci türbədə dəfn edilmiş hürufilik təliminin banisi Fəzlullah Nəiminin ləqəblərindən birinin “Şex Xurasa” olması ilə əlaqələndirirlər [21]. Fikrimizcə, “Şeyx Xorasan” adını Fəzlullah Nəiminin təhsil aldığı yerin

adı ilə izah etmək olar. Belə ki, Nəimi yaşının erkən çağlarından sufizmin mərkəzinə çevrilmiş Xorasan vilayətinin Məşhəd şəhərində təhsil alaraq kamilləşmiş, sufizm ideyalarını mənimsəmiş və öz ideyalarını yaymaq üçün Azərbaycana qayıtmış, sonradan Teymurilər tərəfindən təqib olunduğundan Naxçıvana qaçmışdır. Naxçıvanda isə Miranşah tərəfindən tutularaq Əlincədə faciəli şəkildə edam edilmişdir. Tərəfdarları onun cənazəsini gizli şəkildə Əlincəqalanın yaxınlığında dəfn etmişlər. Teymurilər tərəfindən dağıdılmaması və təhqir olunmaması üçün ardıcılıları qəbrin mənsubiyyətini gizli saxlamışlar. Yerli əhali isə qəbri onun gəldiyi yerin adı ilə “Xorasanlı Şeyxin qəbri”, “Xorasandan gəlmiş Şeyxin qəbri” kimi tanımışdır. Zaman keçdikcə bu ad dəyişərək “Şeyx Xorasan” şəklinə düşmüşdür. Qəbir isə Fəzlullah Nəiminin müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

Qəbrin yerləşdiyi türbənin giriş qapısının baş tərəfində qoyulan kitabədə türbənin əmir, hörmətli, qüdrətli, böyük alim, adil, dinin və dövlətin xoşbəxtliyi, İslam və müsəlmanların gözəlliyi, hökmdarların və sultanların qılıncı, hər iki müqəddəs yerin (Məkkə və Mədinə şəhərləri) şöhrəti, Həccə gedən zəvvarın və iki müqəddəs, mübarək məkanın dayağı Ulug Qutluğ Lələ bəyin vəsaiti ilə Xacə Cəmaləddin tərəfindən inşa edilməsi qeyd olunsada, onun kimin şərəfinə və ya xatirəsinə tikdirilməsi haqqında məlumat verilməmişdir [22, s.60-61].

Vaxtilə filologiya elmləri namizədi Ə.Hüseyni burada üç ədəd kitabə parçası qeydə almış və onları Bakı şəhər tarix-memarlıq abidələrinin bərpası və mühafizəsi idarəsinə təhvil vermişdir. Sonralar bu kitabə parçalarını AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tədqiq etmişdir. Süls xətti ilə ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Hər kəs ölümü dadacaqdır! (Qurani-Kərim, XXIX – 57). Bu bağça mərhum, günahları bağışlanmış, kamil və fəzilət sahibi alim, təriqət yolu ilə gedənlərə (“salik əl-məsalik”) doğru, aşkar yol göstərən, dinin Günəşi (Şəms əd-Din), padşah ... – Allah onun qəbrini nurlandırсын – çərşənbə axşamı günündə öldü...” [22, s.66].

Mətnədə mərhumun adı qalmasada, ada əlavə edilən və sufi təriqəti başçılarına, xanəqah rəhbərlərinə verilən “Şeyx” titulu, həmçinin kitabədə qeyd olunan “təriqət yolu ilə gedənlərə (salik əl-məsalik) doğru, aşkar yol göstərən” sözləri mərhumun görkəmli sufi şeyxi olduğunu söyləməyə əsas verir. Heç də hər təriqət başçısının bu mərtəbəyə yüksələ bilmədiyini, Fəzlullah Nəiminin çoxlu ardıcılı-müridi olduğunu nəzərə alsaq, başdaşının mərhum Ə.Hüseyninin ehtimal etdiyi kimi, F.Nəimiyə aid olması fikri ilə razılaşmaq mümkündür.

Səfəviyyə, beктаşiiyyə və hürufilik təriqətləri şiəlik təliminə əsaslandığından, onlar Naxçıvanda birgə fəaliyyət göstərmişlər. Bektaşii və hürufi dərvişləri XV yüzillikdə səfəviyyə şeyxləri ilə sıx əlaqədə olmuş, Qızılbaş dövlətinin yaranması prosesində yaxından iştirak etmişlər. Eyni zamanda, 1501-ci ildə Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra “mürşidi-kamil” hesab olunan Səfəvi şahlarının şiəliyə əsaslanan digər sufi təriqətlərini, o cümlədən beктаşii və hürufiləri himayə və müdafiə etməsi onların birgəyaşayışını və fəaliyyətini şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, beктаşiiyyə təriqəti ilə hürufilərin arasında bu sıx əlaqələrin tarixi hələ XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Məlumdur ki, Fəzlullah Nəimi qətlə yetirildikdən sonra Teymurilər tərəfindən təqiblərə məruz qalan hürufilərin bir hissəsi canlarını qurtarmaq üçün Anadoluya getdi. Onlar burada möhkəmlənərək yüksək nüfuz qazandılar.

Hürufi dərvişlərinin bir çoxu qələndəriyyə təriqətinə məxsus təkkələrə (xanəqahlara) sığınaraq onlarla birlikdə öz ideyalarını yaymağa başladılar. Hətta Sultan Mehmet Fateh zamanında hürufi təlimi Osmanlı sarayına da daxil ola bildi. Hürufilər qələndərilər vasitəsilə ən yüksək beктаşi övliyaları arasına girə bildilər və təqdis olunmağa başladılar [23, s.375].

Artıq XVI-XVII əsrlərdə hürufilik beктаşiliyin əsas görüşlərindən birinə çevrildi və xalq arasında geniş yayıldı. Hürufilik bir tərəfdən beктаşilər vasitəsilə, digər tərəfdən də müstəqil şəkildə özünə ardıcıllar yetişdirməkdə davam etdi.

Beləliklə, hicri X (miladi XVI) əsrdə yaşayan beктаşi dərvişlərində hürufilik təlimi ön planda olmuşdur. Hələ XVI yüzillikdə yaranan bu isti münasibətlər sonralar Naxçıvana gələn beктаşilərlə yerli hürufilərin arasında əlaqələrin yaranmasını və onların birgə fəaliyyətini şərtləndirmişdir. Əvvəl səfəviyyə şeyxlərinin, Qızılbaş dövlətinin təşəkkülündən sonra isə “mürşidi-kamil” Səfəvi şahlarının himayəsində olan bu təriqətlər Naxçıvanda həm əvvəldən mövcud olan, həm də sonradan yaradılan bir sıra sufiliklə bağlı mərkəzlərdə – dərvişlərin ibadət, zikir, təhsil və yaşayış yeri olan xanəqahlarda səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Belə mərkəzlərdən biri də Əlincəçayın sol sahilində, Culfa rayonunun Xanəqah kəndi yaxınlığında indi də qalan Şeyx Xorasan xanəqahı olmuşdur. Bu xanəqahda səfəviyyə təriqəti, Səfəvi şahları tərəfindən xüsusi diqqət göstərilən və himayə edilən beктаşilər və hürufilər Səfəvi dərvişləri ilə bir yerdə yaşamış və Səfəvi dövlətinə xidmət edərək onların ideyasını yaymışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi. Akademik Z.Bünyadov və t.e.d. Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azər nəşr, 1994, 688 s.
3. <http://modern.az/az/news/51107#gsc.tab=0>
4. <http://elkhan-suleymanov.az/az/2012/04/14/seyed-399le-emad399dden-n399seme-yuervane-1369-1417/>
5. Nemətova M. Sufizmin Naxçıvanda olmuş mərkəzləri haqqında // “Elm və həyat” jurnalı, 1990, № 5, s. 17-19.
6. Quluzadə M. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1962.
7. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Ленинград: Ленинградский Университет, 1966, 400 с.
8. Hüseynzadə L. Əlincə şahiddir. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti // 14 iyun 1969-cu il.
9. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı: 1958.
10. Сеидзаде А. Фазлуллах Неими (Астрабади). Доклады АН. Азерб. ССР, 1947, том III, № 6, с. 278-282.

11. Musəvi T. Ustadın vətəni və məzarı // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 13 dekabr 1969-cu il.
12. Кулизаде З. Хурифизм и его представители в Азербайджане. Автореферат дис. докт. ист. наук. Баку: 1970, 56 с.
13. Тəрбиyyət М. Danişməndani-Azərbaycan. Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.
14. Nəfisi S. Tarixi-nəzm və nəsr dər İran və dər zəbani-farsi. II cild. Tehran: 1344, şəmsi.
15. Rəhimov Ə. Nəiminin öldürülməsi barədə Nəsiminin maddeyi-tarixi. Azərbaycan SSR EA məruzələri, 1975, XXXI cild, № 1, s. 89-92.
16. Алекперов А.К. Поездка в Зангезур и Нах.край / Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, с. 243-249.
17. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XX вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Москва: Наука, 1966, 558 с.
18. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпохи Низами / Архитектура Азербайджана. Эпохи Низами. Москва-Баку: 1947, с. 369-390
19. Керимзаде С.Д. Надписи памятников архитектуры Азербайджане XI-XIV вв. Автореферат дис. канд. ист. наук. Баку: 1970, 37 с.
20. Mirheydərzadə M. Əbrəqunus dairəsi məşhur Əlincəçay sahilində vəqə bir neçə kəndlərin və Əlincə qalasının tədqiqi // “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, Bakı, 1930, № 4-5, s. 78-80.
21. Ciddi H., Seyfəddini M. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17.08. 1984-cü il.
22. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том III. Баку: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 216 с.
23. İslam ansiklopedisi. Cild 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, 559 s.

Фахреддин Сафарли

ХАНЕГАХ ШЕЙХ ХОРАСАН КАК ЦЕНТР СВЯЗАННЫЙ С ХУРУФИЗМОМ

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о центре, возникшем в Нахчыване в связи с хуруфизмом – Алинджечайском Ханегахе. Отмечается, что территория Нахчывана в средние века была одним из мест распространения и деятельности ханегахов, связанных с суфийской сектой. Одним из таких центров суфизма является ханегах, расположенный на востоке от деревни Ханегах Джулфинского района. После убийства основоположника хуруфизма Фазлуллаха Наими в 1394-м году в Алиндже, его сторонники похоронили его в этом ханегахе, превратили его могилу в центр паломничества, а ханегах стал для них местом жительства, молебна, поминания и образования. Опекаемые сефевидскими шахами хуруфиты действовали здесь вместе с бекташитскими и сефевидскими дервишами.

Fakhraddin Safarli

THE KHANAGAH OF SHEIKH KHORASAN: AS A HURUFISM RELATED CENTER

ABSTRACT

The article deals with the center of the Hurufism in Nakhchivan - the Alinjachay Khanagah. It is noted that Nakhchivan was one of the places where various khanagahs of different Sufi sects were widely spread and functioned in the middle ages. One of such Sufi centers is the khanagah, which is located in the east of the Khanagah village of Julfa region. After assassination of Fazlullah Naimi, founder of hurufism, in Alinja in 1394, his disciples buried him in this khanagah, converted his grave into a sanctuary, and then turned their khanagah into a place of residence, worship, remembrance and education center. The Hurufies, protected by the Safavi kings, worked here with Bektashi and Safavi dervishes.